

JONA LENDERING

HANNIBAL IN DE ALPEN

EEN PUZZEL
UIT DE
OUDHEID

1 TEN OORLOG

De Karthaagse generaal Hannibal had zowel een motief als de middelen om in Italië de strijd aan te binden met de Romeinen. Het betekende echter dat hij de oorlog verplaatste naar een land waar hij zijn verliezen niet kon aanvullen, terwijl zijn tegenstander dat wel kon. De landkaart voor dit hoofdstuk staat op p. 12-13.

Ergens begin juni 218 v.Chr. gaf Hannibal zijn soldaten het bevel tot de opmars naar Italië. De Griekse geschiedschrijver Polybios, wiens *Wereldgeschiedenis* onze voornaamste bron is, beweert dat het ging om wel 90.000 man voetvolk, 12.000 ruiters en zevenendertig olifanten.¹ Of deze cijfers kloppen, staat te bezien, maar het was zeker een groot leger. De Karthaagse generaal had maanden de tijd gehad om de operatie voor te bereiden. Niet alleen had hij troepen ontboden, hij had ook gezanten gestuurd om zijn komst bij bevriende steden en stammen aan te kondigen. Een voorhoede zal voedseldepots hebben bewaakt terwijl de hoofdmacht zich verzamelde in Nieuw Karthago, het huidige Cartagena in Spanje. Het waren die laatste troepen die zich begin juni in beweging zetten. Misschien was het wel op 6 juni: in een tijd waarin ieder volk en elke stad een eigen kalender had, zou een bevel als “de derde volle maan na het begin van de lente in Nieuw Karthago” overal zijn begrepen. Het kan ook iets later of eerder zijn geweest. We weten het niet, zoals we ook niet weten of Polybios’ cijfers kloppen. We weten zelfs niet waarom het was gekomen tot oorlog.

Het was het tweede gewapende conflict tussen Karthago en Rome. In 264 v.Chr. waren de twee mogendheden in Messina slaags geraakt, en die kwestie was geëscaleerd tot wat Polybios “de langste, intensiefste en grootste oorlog uit de geschiedenis” noemt. Terecht. De verliezen aan mensenlevens waren immens geweest. Pas na drieëntwintig jaar was een vredesverdrag getekend, waarin de Karthagers Sicilië hadden afgestaan en herstelbetalingen toegezegd. Onmiddellijk daarna was in Karthago de totale anarchie uitgebroken, en het had lang geduurd voordat de stad de situatie weer meester was. Juist toen het zover was, in 237, was het bericht gekomen dat Rome Sardinië had geannexeerd.² De Karthagers waren niet zo flegmatisch dat ze het verlies van de twee eilanden gelaten van zich af konden laten glijden. Het kan niet anders of revanchisme speelde een rol bij het uitbreken van de Tweede Punische Oorlog.

Wrok alleen is echter onvoldoende verklaring. Om revanche te nemen, moesten de Karthagers ook de middelen hebben, maar dat was niet langer het geval. Met Sardinië hadden ze de mijnen verloren waar ze het zilver wonnen om hun leger te betalen. In de jaren na 237 compenseerden ze zich daarvoor in het huidige Andalusië. Met een combinatie van geweld en diplomatie schiep generaal Hamilkar Barka een nieuw wingewest, waar hij in de

Punisch

De drie Punische Oorlogen (van 264 tot 241, van 218 tot 201 en van 149 tot 146) danken hun naam aan het Latijnse woord *Punicus*, dat de Romeinen gebruikten om de Karthagers en hun onderdanen in de steden rond het westelijke Middellandse Zeebekken aan te duiden. In de Oudheid hebben deze oorlogen ook onder andere namen bekend gestaan. Zo heeft Polybios het over “de oorlog om Sicilië” als hij het heeft over wat wij de Eerste Punische Oorlog noemen. De Tweede Punische Oorlog heette wel “Hannibals Oorlog”.³ De Karthaagse namen voor de Romeinse oorlogen zijn onbekend.

Sierra Morena het zilver liet winnen waarmee Karthago herstelbetalingen kon verrichten.⁴ Na Hamilkars verdrinkingsdood in 229 volgde zijn schoonzoon Hasdrubal hem op, en toen deze in 221 werd vermoord, riepen de troepen Hamilkars ongeveer vijftwintigjarige zoon Hannibal Barka uit tot generaal. Hasdrubal en Hannibal zetten voort wat Hamilkar was begonnen en schiepen op het Iberisch Schiereiland een basis voor hernieuwde oorlog tegen Rome.

Zo had Karthago niet alleen een motief om ten oorlog te gaan, maar voortaan ook de middelen. Maar waarom gebeurde het daadwerkelijk? We tasten in het duister. De antieke bronnen benadrukken Hamilkars eigen rol. Volgens een romantische anekdote zou hij, toen hij vanuit Afrika was overgestoken naar Europa, de jonge Hannibal hebben laten zweren nooit een vriend van de Romeinen te zullen zijn. Het is denkbaar dat Hamilkar inderdaad was geobsedeerd door wraaklust, maar het is onmogelijk dit zeker te weten. We beschikken niet over Karthaagse teksten over de oorlogen tegen Rome, Hamilkars eigen gedachten zijn niet overgeleverd en vooral: het kwam de Karthagers later goed uit de schuld te geven aan Hamilkar, Hasdrubal en Hannibal. Zij hadden aangestuurd op oorlog, Karthago zelf had het anders gewild. Die redenering overtuigde in elk geval sommige Romeinse tijdgenoten, zoals de geschiedschrijver Fabius Pictor.⁵ De vraag of de drie generaals werkelijk op eigen gezag handelden, is overigens misschien wat al te subtiel. Ze zullen althans minimaal informele steun hebben gehad uit de hoofdstad.

Feit is: in het voorjaar van 218 brak de Tweede Punische Oorlog uit. Aan de ene kant stond Karthago. Het was een machtige stadstaat met bezittingen in de Maghreb en op het Iberisch Schiereiland. Aan het hoofd van de legers stonden Karthaagse generaals en Karthaagse officieren, maar de manschappen waren professionals uit alle regio's waar soldaten konden worden geworven. Sommigen kwamen uit de steden in het achterland van Karthago, het huidige Tunesië. Het koninkrijk Numidië in het huidige Algerije leverde eveneens soldaten. Er waren Iberische en Keltische troepen, maar ook huurlingen uit de Griekse stadstaten. Aan de

De Kelten en de Galliërs

De naam “Kelten” had oorspronkelijk betrekking op de mensen ten noorden van de Griekse kolonie Marseille. Al in de vijfde eeuw v.Chr. gebruikte de Griekse onderzoeker Herodotos van Halikarnassos de naam echter voor de bewoners van een gebied dat zich uitstreckte van de Pyreneeën tot de bron van de Donau.

Naast deze antieke betekenissen zijn er ook twee moderne. Linguïsten herkennen al sinds de achttiende eeuw de familie van de Keltische talen, die ooit zijn gesproken in West- en Centraal-Europa en waarvan er sommige nog bestaan op de Britse Eilanden en in Bretagne. Het Gallisch is een van die talen: weliswaar uitgestorven, maar redelijk goed bekend uit enkele inscripties en honderden plaats- en persoonsnamen. Archeologen stellen de Kelten gelijk aan de Centraal-Europese IJzertijdcultuur die ze aanduiden als “La Tène”. Deze is in de vijfde eeuw v.Chr. ontstaan en kenmerkte zich aanvankelijk onder meer door migraties, waarvan we sinds kort stelliger dan vroeger aannemen dat ze zijn veroorzaakt door een vochtiger klimaat (p. 56). In de periode van 250 tot 150 v.Chr., “La Tène-C”, kwam een einde aan de migraties en begonnen stabielere stamsamenlevingen te ontstaan.

Niet alleen vallen de antieke begrippen en de moderne taalkundige en archeologische termen niet samen, ze suggereren ook een eenheid die er niet was. De diverse stammen in West-Europa (zoals de Allobrogen ten westen van de Alpen en de Insubriërs en Boiërs op de Povlakte) hebben zich nooit beschouwd als onderdeel van één natie.

Terwijl het woord “Keltisch” van oorsprong Grieks is, komt het woord “Gallisch” uit het Latijn. Het werd en wordt gebruikt voor de bewoners van het huidige Frankrijk en de Povlakte. Archeologisch behoren ze tot de La Tène-cultuur.

andere kant stond Rome: de voornaamste stad in Italië, aan het hoofd van een kleurrijke federatie van stadstaten en volken die op verschillende manieren aan Rome waren gebonden. In Midden-Italië waren dat de Latijnen, in het zuiden de Grieken, in het noordwesten de Etrusken en op de Povlakte enkele pas onderworpen Gallische stammen.

De directe aanleiding tot de Tweede Punische Oorlog was dat Hannibal in de vroege zomer van 219 v.Chr. de stad Saguntum aanviel. Deze lag ten zuiden van de rivier de Ebro, in een gebied dat de Romeinen erkenden als Karthaagse invloedssfeer, hoewel deze stad zich enige tijd eerder had geplaatst onder bescherming van Rome. Toen het beleg begon, meenden de Saguntijnen het niet alleen aan te kunnen en riepen Rome te hulp. Terecht, want Hannibal had al een reputatie als efficiënte generaal. Net als Alexander de Grote, die na zijn troonsbestijging een agressieve campagne tegen zijn buurvolken had gevoerd om te bewijzen dat hij als soldaat niet onderdeed voor zijn vader, had Hannibal zijn tanden laten zien en in het binnenland de Olkaden, Vaccaeërs en Carpetaniërs met succes bestreden.⁶ Geen Iberiër zou denken dat de nieuwe Karthaagse commandant over zich zou laten lopen, dus ook de Saguntijnen niet.

Kopiistenfouten

Het is onbekend waar de Olkaden leefden en even onbekend hoe hun door Hannibal ingenomen nederzetting heette. Polybios noemt haar *Althaia*, Livius spreekt van *Carthala*.⁷ Dit lijkt een voorbeeld van wat bekendstaat als een kopiistenfout.

Tot de uitvinding van de boekdrukkunst waren teksten alleen te reproduceren door ze met de hand over te schrijven. Menselijke vergissingen waren daarbij onvermijdelijk. Doorgaans zou een volgende kopiist wel herkennen dat zijn voorganger iets had genoteerd dat ongrammaticaal was en het stilzwijgend verbeteren, maar bij obscure aardrijkskundige namen was onbekend wat feitelijk bedoeld kon zijn. Dan trad vaak wildgroei op.

Toen een Romeins gezantschap Hannibal eraan kwam herinneren dat de stad een verdrag met Rome had, had hij kunnen kiezen voor bemiddeling, maar hij wees die af. Dit was het moment waarop oorlog onvermijdelijk werd, en al in de Oudheid bediscussieerde men de schuldvraag. Die is moeilijk te beantwoorden, maar in elk geval staat vast dat geen van beide partijen de prijs voor vrede wilde betalen. De Karthaagse generaal had de belegering van Saguntum kunnen afbreken en zo een oorlog kunnen vermijden, maar zou dan het risico hebben gelopen dat andere Spaanse steden zich eveneens onder de bescherming van Rome zouden plaatsen. Voor Rome gold iets soortgelijks. Het kon, als leider van een federatie van Italische stadstaten, niet de indruk wekken een bondgenoot in de steek te laten. Machtspolitieke overwegingen maakten een oplossing dus onmogelijk.

Resteert de vraag of dit een schending was van een verdrag. Polybios schrijft dat de Ebro de grens vormde tussen twee invloedssferen en dat de twee partijen over de rest van Iberië geen afspraken maakten. Latere, Romeinse auteurs spreken dat tegen. Ze weten dat er voor Saguntum een uitzonderingsbepaling was.⁸ Dit moet een verzinsel zijn om de Romeinse oorlogsverklaring te rechtvaardigen. Als deze bepaling namelijk had bestaan, zou niets de Romeinen ervan hebben weerhouden de Saguntijnen te helpen door schepen te sturen. Zelfs een paar schepen zou voldoende zijn geweest om de belegeraars duidelijk te maken dat Rome zijn bondgenoot zou steunen. Dat de Romeinen dit achterwege lieten, suggereert dat de Senaat in 219/218 niet op de hoogte was van zo'n "Saguntum-clausule".

Saguntum viel na een belegering van acht maanden. De wanhopige belegerden doodden zich uiteindelijk op de brandstapel. Bij het horen van het nieuws stuurde de Senaat een delegatie naar Karthago om de uitlevering te eisen van Hannibal of, indien de Karthagiers de eis niet inwilligden, officieel de oorlog te verklaren. Kort daarvoor waren er nog Karthaagse politici geweest die een gewapend conflict hadden willen vermijden en hadden gemeend dat de uitlevering van Hannibal het minste was van twee kwaden. Hoewel zij, afgaande op onze bronnen, nu niet meer aan

het woord kwamen,⁹ twijfelden althans enkele Karthagers aan de wijsheid van oorlog.

Karthago kon een confrontatie met Rome immers niet winnen. De vijand bezat een grotere en betere vloot en kon toeslaan waar hij wilde. De Karthagers zouden tijdens de Tweede Punische Oorlog niet een vlootgevecht winnen, ontweken confrontaties ter zee zelfs als ze numeriek sterker waren,¹⁰ slaagden er nauwelijks in de vijandelijke kusten te plunderen en wisten Hannibals leger in Italië slechts één keer te bevoorraden. Zonder vlootsteun was de inval in Italië roekeloos: eenmaal uit Iberië vertrokken, zou het expeditieleger op zichzelf aangewezen zijn in een vijandig land waar de tegenstander beschikte over eindeloos veel manschappen. Over zijn vermogen steden te belegeren, maakte zelfs Hannibal zich geen illusies.

Wat dreigde, was het soort oorlog dat Pyrrhos van Epirus een halve eeuw eerder had gevoerd. Deze koning had de Romeinen enkele keren verslagen maar terwijl zij, ondanks duizenden gesneuvelden, ieder jaar een voltallig leger konden opstellen en konden blijven rekenen op hun meest nabije bondgenoten, kon de Epiroot zijn omgekomen soldaten niet vervangen. Hannibal en de leden van de Karthaagse Raad van Ouden moeten hebben geweten welk enorm incasseringsvermogen Rome bezat. Het was immers dankzij ditzelfde incasseringsvermogen dat de Romeinen eerder de Eerste Punische Oorlog hadden gewonnen. Zo hadden ze bij een scheepsramp in 255 v.Chr. op één dag tienduizenden roeiers en soldaten verloren, dubbel zoveel als in de slag bij Cannae, en vervolgens opnieuw schepen gebouwd en bemand. Ook die waren in een storm ten onder gegaan. Weer had Rome een vloot kunnen bouwen. Ondanks de demografische ramp die zich in Italië had voltrokken, had Rome steeds manschappen kunnen vinden.¹¹ Dat was in 218 niet anders. Het Karthaagse expeditieleger zou het opnemen tegen een vijand die ieder jaar weer nieuwe legers zou kunnen opstellen.

Hannibals enige optie was de Romeinse federatie uit elkaar te spelen, maar dit had weinig kans van slagen. Nog maar kort tevoren, in 225 v.Chr., was gebleken dat Rome kon rekenen op al dan

niet vrijwillig verleende steun van de stadstaten in Italië. In dat jaar hadden twee Gallische stammen op de Povlakte, de Boiërs en de Insubriërs, versterkt met Gaisatiërs uit het gebied tussen Rhône en Alpen, de oorlog aan Rome verklaard. Hun gecombineerde leger, dat volgens Polybios 70.000 man sterk was geweest, had tweemaal de Romeinen verslagen, maar Romes bondgenoten waren altijd solidair gebleven. Troepen uit heel Italië, ook uit onbedreigde gebieden, waren bereid geweest naar het noorden te komen om met de Romeinen mee te vechten. Het zou te ver gaan te zeggen dat Italië al een eenheid was, maar de grondslag was gelegd tijdens de gedeelde inspanningen van de Eerste Punische Oorlog, en in de slag bij Telamon hielpen alle steden mee om de eindzege zeker te stellen.¹² Hannibal moet dit hebben geweten maar gokte er desondanks op dat hij succes zou hebben. Hoewel de Insubriërs, Boiërs en enkele zuidelijke volken en stadstaten inderdaad naar hem zouden overlopen, bleef het Romeinse bondgenootschap intact.

Ook al is niet voldoende duidelijk hoe de besluitvorming aan Karthaagse zijde is geweest, men koos voor een oorlog met een kleine kans op een eindoverwinning. Veel alternatieven waren er echter niet. Instemmen met Romeinse interventie in Saguntum betekende dat andere Iberische steden eveneens Romeinse hulp konden inroepen, wat zou resulteren in de desintegratie van Karthago's overzeese gebieden. Nu oorlog onvermijdelijk leek, was een aanval op Italië de minst slechte optie. In de Eerste Punische Oorlog hadden de Karthagers het initiatief aan de Romeinen gelaten en moeten toezien hoe ze steeds meer terrein verloren. Dit keer zouden ze niet afwachten. Ze konden ervoor zorgen dat de oorlogsschade niet werd toegebracht aan het eigen land maar aan dat van de vijand.

Het Romeinse gezantschap in Karthago kreeg dus als repliek dat Karthago zich niet gehouden voelde aan een Ebro-verdrag dat een van zijn generaals had afgesloten. De Romeinse diplomaat liet zich door strategische vaagheid niet van de wijs brengen en verklaarde de oorlog.¹³ En dus gaf Hannibal in juni 218 v.Chr. zijn manschappen het bevel op weg te gaan.

Het is het najaar van het jaar 218 v.Chr. De Karthaagse veldheer Hannibal trekt in vijftien dagen met 20.000 man, 6.000 ruiters en enkele olifanten over de Alpen. Zijn vijanden, de Romeinen, zijn onvoldoende voorbereid. Door deze operatie krijgt de Tweede Punische Oorlog (218-201 v.Chr.) een ander verloop.

De vraag over welke pas het Karthaagse leger Italië binnenviel, houdt de gemoederen al eeuwen bezig. In *Hannibal in de Alpen* benut Jona Lendering het vraagstuk om te tonen waar oudheidkundigen zich zoal mee bezighouden. De overlevering van antieke teksten, de stereotypen waarvan antieke auteurs zich bedienden, klimaatreconstructie, het antieke landschap en de darmflora van zoogdieren komen allemaal aan de orde. Het boek gaat echter ook over de volgorde waarin wetenschappers hun bewijs opbouwen en over de problemen die ontstaan als ze van die volgorde afwijken. *Hannibal in de Alpen* gaat dus niet alleen over de Oudheid maar ook over de oudheidkunde.

JONA LENDERING (1964) is historicus, webmaster (Livius.org), journalist en docent. Recentelijk publiceerde hij onder meer *Bedrieglijk echt*, *Xerxes in Griekenland* en *Het visioen van Constantijn* (samen met Vincent Hunink). Lendering blogt al meer dan tien jaar dagelijks over de Oudheid op MainzerBeobachter.com.

Uitgeverij Omniboek

www.omniboek.nl

ISBN9789401918008 NUR683

9 789401 918008